

נחמה אריאל

ר' ישראל משקלוב *

ראשי-פרקים

- א. תולדותיו
- ב. דמותו התורנית
- ג. ארץ ישראל
- ד. המנהגים המחייבים בארץ ישראל
- ה. הוויכוח על תקנת העובונות
- ו. סיום

מסופר על ר' ישראל משקלוב, כי בעלותו ארצה בתשרי תק"ע, הגיע באוניה לנמלה של עכו. משם יצא בשיירת חמורים מעכו לצפת, ועמו עולים רבים נוספים מליטא, הם ובני משפחותיהם. בדרכם ראו מטעים. לשאלתם, ענו מובילי השיירה הערבים, כי המטעים - מטעי זיתים. ר' ישראל, נרגש ונפעם מהמפגש הראשון עם פרי משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, עצר את השיירה, וכל אחד מאנשיה קטף חופן זיתים. ר' ישראל בירך "שהחיינו" בשם ובמלכות בראש, ואחריו חתרו החזיקו כל העולים, ובשמחה עצומה נגסו בפירות. עד מהרה התוודעו גם לטעמו המר של הזית, ורצו לפלוט את אשר בפייהם ולזרוק את הפירות שנותרו בידיהם: "מרים הזיתים, מרים..." - "חס ושלום!" - השיב ר' ישראל, "חלילה לנו מלאמר על פירות ארץ ישראל, כי מרים הם! פירות ארץ ישראל לעולם מתוקים הם..." והמשיך לאכול את חופן הזיתים כולו...

לא עלה בידי לאמת את הסיפור, ואף לא לגלות את מקורו. אולם אין ספק כי האירוע - בין אם היה במציאות, בין אם לאו - משקף את האיש, את אהבת ארץ ישראל שיקדה בלבו ואת נכונותו לקבל באהבה את הייסורים, שארץ ישראל נקנית בהם; את היותו נאה דורש, אך לא פחות מזה גם נאה מקיים.

א. תולדותיו

מקום לידתו של ר' ישראל בן ר' שמואל אינו ידוע, וכן לא ידוע התאריך המדויק של הולדתו. נולד בערך בשנת תק"ל (1770). אביו היה ידוע כצדיק וכתלמיד חכם. על סבו, ר' עזריאל, ידוע כי עלה ארצה בשנת תקל"ב, כדי לבדוק

* מאמר זה בעיבוד אחר נדפס ב"שדה-חמד", וכאן הוא חוזר ונדפס עם שינויים והוספות.

ר' ישראל נפטר בטבריה, בעת שיצא להירפא במעיינותיה בשנת תקצ"ט. הוא נקבר בטבריה. מקום קבורתו לא היה ידוע עשרות שנים. לפני שנים אחדות התגלה בבית הקברות בטבריה חלק שבור של מצבה, ועליו רשום שמו וספרו "פאת השולחן". החלק נקבע בתוך מצבה חדשה שהוצבה במקום בו נמצא החלק השבור של המצבה הישנה.

ב. דמותו התורנית

לר' ישראל, כתלמיד מובהק של הגר"א, היתה זיקה עמוקה מאוד אל רבו, אותו הוא העריץ מאוד והשתמש בביטויים יוצאי דופן בכותבו עליו. בהקדמתו ל"תקלין חדתיך" הוא כותב: "... אם באתי לספר תמים פעלו ועצם חסידותו ונוראות קדושתו של רבנו הגדול והקדוש רשכבה"ג, הוא החסיד האמיתי מרנא ורבנא אליהו ני"ע מוילנא, ומשפט דרכיו בשיטותיו העמוקות ויפי הגהותיו המאירים כשני המאורות הגדולים, וכל דיירי ארעא כלא חשיבין נגדו בעצם בקיאותו בכל דברי התנאים והאמוראים הנמצאים אתנו בחיבוריהם הקדושים בנגלות ובנסתרות, אשר הם סדורים ופתוחים לפני עיניו אף לספר אותיותיהם..."

כיון שהוא זכה להיות במחיצתו של הגאון רק זמן מועט, הוא הביא כתנא דמסייע את המפורסם שבתלמידים והמובהק שבהם - ר' חיים מוולוז'ין. בהקדמה זו מציין ר' ישראל, כי ביקשו גדולי הדור לגנוז הגהותיו של רבינו הגדול, "כי מי שלא שימש כל צורכו ביגיעה ובשקידה רבה לחפש בדבריו, ואשר לא צללו בים התלמודים, ודאי ימצא כמה דברים אשר יהיו נראים כסותרים זה את זה או דברי הראשונים ואף איזה גמרא ערוכה. ידמה לו לפי חסרון דעתו ושכלו הנמוכה, כי מרבנו הגדול זנוחה, והוא לא ידע ואשם כי הטעות אחריו כרוכה". הוא מביא דוגמאות לכך שדברי הגר"א קשים מאוד להבנה, "יומה נעשה לשיטותיו התמורות בשו"ע, הצריכים עיון וחיפוש רב. ומה גם להגהותיו העמוקים מיני ים וסתומים וחתומים המה. מי יצלול בעמקי תהום דעתו הרחבה וידלם לנו? ובפרט כי הגהותיו נרשמים בקצרה מאוד מאוד, לפעמים בחלוף תבה אחת או אות אחת או מחק אחי ואפילו נקודה אחת. השלים כוונתו לפי עמק דעתו הרחבה, כי לא רשמם אלא לעצמו." בהמשך הוא מדבר על הצורך לשמור על עבודת המדפיסים והמסדרים, המשנים את הכתוב על פי "הבנתם" ומסלפים את דברי הגר"א.

הוא מסביר את דרך הלימוד המיוחדת של רבו הנערץ בנגלה ובנסתר, ומסביר מדוע בחר לכתוב על מסכת שקלים - מסכת שנפלו בה שיבושים רבים, אין בה עניינים מעשיים והרי היא כמת מצווה. פירושו על המסכת יהיה על פי נוסחת הגר"א ודרכו.

הקדמתו לתקלין-חדתיך מסתיימת בציפייה לגאולה :

ונוכה שיתקבצו כל אחביי לארה"ק. וכיון שיקובץ נדחי ישראל, מתרוממת קרן צדיקים ; וכיון שתתרום קרן צדיקים, ירושלים נבנית ; וכיון שנבנית ירושלים, משיח בן דוד בא ויבנה בית המקדש. גדול יהיה כבוד הבית האחרון, ומלאה כל הארץ דעה, ונגלה כבוד ה' לעולם ועד, כן יהי רצון אמן.

האם מבוטאת כאן השקפתו על סדר מחייב של הגאולה המעוגן בסדר הברכות בתפילת שמונה עשרה? - בהחלט יתכן.

חתימתו מבטאת אף היא את תפישתו את עצמו :

דברי הטרוד ונווד, כצפור נודדת מקינה, מתאבק בעפר רגלי חכמים עיני ולבי שם כל הימים עפר ארץ ישראל בלא"א כמוהר"ר שמואל נ"י מה"צ אתל.

ר' ישראל סידר והביא לדפוס את ביאור הגר"א על שו"ע או"ח. ואף כאן בהקדמתו - "הקדמת המסדר, וכללי הספר להדר" - מתאר הוא את תחושתו :
הנה צעיר אנכי לימים, נכסף להתאבק בעפר רגלי חכמים. על כן זחלתי ואירא מחוות דעי אף אני גם הלום אחרי רואי. אמרי נעם היקרים המסולאים בספירים, מרבתי החכמים הגדולים אשר קטנם עבה ממתני. פיהם פתחו בחכמה לספר אחד מיני אלף אלפי מקצות דרכי רבנו הגדול והקדוש המחבר נ"ע. ומי אנכי, בער מאיש ולא בינת אדם לי, לגשת אל הקדש פנימה? כי היתכן ליתוש שהוא ברמשים, שיערב לבו לגשת מול הדרת פני הארי המלך הגדול שבחיות הגבורים והחלשים...
נכון כי סגנון מעין זה מקובל, אולם הערצת הגר"א ותחושת קטנותו לידו בולטת במיוחד.

אחרי פתיחה זו, הוא מסביר את דרך כתיבתו של הגר"א את הליקוטים, ואת דרך עבודתו והכנתו את דברי הגר"א לדפוס, מביא עשרה כללים ומסיים בדברים הבאים :

כל תוחלתי וסברי הוא זכותו הגדול, אשר זיכני השי"ת ב"ה לראות פני המלך בחיים חיותו, חצי שנה טרם נתבקש בישיבה של מעלה. וזכותי

לשרתו ולהיות כעבד לפני המלך, זה עשרים יום לפני גדיעתו. הרבה פעמים קריתי ושניתי לפניו, ולא זזה ידי ממנו, עד הלקח נזר תפארתנו מעל ראשנו, ונמס כל לבנו, אל הלקח ארון אלקים ואיננו. דברי אסקופה הנדרסת בפני רגלי ת"ת. ישראל בלא"א כמוהר"ר שמואל נרו בן האיש הירא אלקים המופלג המנוח מוהר"ר עזריאל זצ"ל משקלאו יצ"ו שנסע לארץ הקדושה.

גם בהקדמתו ל פאת השולחן, מרחיב ר' ישראל בסיפוריו בשבחו של רבו הגדול:

כאחד מדורות הראשונים... חבר יותר משבעים חבורים עד היותו בן ארבעים... היו לו ק"נ פרושים בפסוק אי משיר השירים ולא נמצא איש סופר מהיר שיכתוב כדעתו... זכהו (ה') להשגת אור כל התורה, בפנימיותה וחוצותיה... ובאר ארות כל החכמות ואמר שהשיגם לתכליתם רק חכמת הרפואה ידע חכמת הנתוח והשייך אליה... בנוסף לגדולתו בתורה מעלה ר' ישראל על נס את צדקותו, ומביא סיפורים ואירועים שונים בחייו המעידים על גדולתו במידות. הוא מנמק את החלטתו לכתוב ספר זה: זה הספר הוא דבר חדש שלא היה עדיין ואינו בפוסקים ולא בקבלה ולא במוסר - מצוות התלויות בארץ, מתוך שלא היו מעשיות לאורך שנות הגלות, לא נלמדו כמעט, ומאז הרמב"ם לא נכתב עליהם הלכה למעשה. תחום הלכתי זה הוא כ"מת מצווה", ובכתיבתו ובהוצאתו לאור של ספר זה מקיים ר' ישראל נדר שנדר בזמן המגפה בתקע"ג. גם הקדמה זו לפאת-השולחן מסתיימת בתפילה לישועה, לבניין הגליל, ובא לציון גואל ברינה.

באגרת שכתב ר' ישראל לעשרת השבטים בשנת תקצ"א – "אגרת לעשרת השבטים" - הוא מבקש לעדכן את השבטים שהקשר עימם נותק עוד בימי בית ראשון:

תחילת כל איכות וכמות תורתנו הקדושה... תורה נביאים וכתובים ותרגומיהן ופירושיהן מרבתינו הקדושים הראשונים והאחרונים רבים מאוד. ותורה שבע"פ מרבתינו הקדושים התנאים והאמוראים שישה סדרי משנה אשר סדרם רבנו הקדוש ר' יהודה הנשיא... ר' יוחנן והתלמוד הירושלמי, ר' אשי והתלמוד הבבלי וספרא וספרי ותוספות ופסיקתא, מדרשות, ספר הבהיר וספר יצירה וסי' אותיות דר' עקיבא, ר' שמעון בן יוחאי והזהר...

בדורות מאוחרים יותר מונה ר' ישראל גדולי ישראל נוספים: ר' יצחק סגי נהור בן הראב"ד, ר' אליעזר מגרמיזא, הרמב"ן, האר"י הקדוש, הרי"ף, הרמב"ם, ר' יוסף קארו, הרמ"א ועד הגר"א. השמות הנזכרים, על פי תפישתו של ר' ישראל הם הבולטים שבגדולי ישראל שבכל הדורות.

כתלמיד מובהק של הגר"א, ר' ישראל הוא איש הלכה מובהק. ראשו ורובו שקוע הוא בתורה. החל בצעירותו כתלמיד, אחר כך כמסדר ומביא לדפוס את תורת רבו, כרב ומגיד מישרים בשקלוב, ומה שמעורר השתאות יותר מכל - גם בצוק העתים - בהיותו בצפת האיש אשר על העדה. בעת שכיתת את רגליו ונדד בנכר למצוא מקורות מחיה ליישוב הפרושי, בעוברו אסונות בחייו הפרטיים, ומשברים ותלאות בחיי הציבור שהנהיג. בכל עת הוא עוסק בתורה, לומד ומלמד, כותב ויוצר ומחדש ומפרסם ספרים.

המסיונר הארמן הגיע לצפת בשנת 1831 (תקצ"א). לבקשתו, מסר לו ר' ישראל את סדר יומו. הוא נהג ללכת לישון בשעה 9:00, קם לתיקון חצות ולמד תורה עד אור הבוקר, תפילת שחרית ושוב עיסוק בתורה. אחר הצהרים ישן כרבע שעה. על פי מקורות אחרים, בחודש אלול אך ורק למד תורה, ולא קיבל אנשים לשיחה. קיימת עדות, כי בשבת נהג לדבר אך ורק בלשון הקודש.

השופט מצווה על פי דין תורה לדון דין אמת לאמיתה. הגר"א מפרש את כפל הלשון כך: אמת - הכרת האמת ההלכתית, לאמיתה - הכרת המציאות לאמיתה. וכך חייב כל דיין וכל פוסק לדון על פי שתי האמיתות הללו, הכרתן על בורין והתאמתן זו לזו. כתלמידו, נוהג ר' ישראל על פי הנחיה זו. בחינתו את המציאות היא מנקודת מוצא של איש ההלכה, ושיקוליו - שיקולים הלכתיים. בין כשהוא מתכנן את מהלכיו הפרטיים והציבוריים מראש, בין שהוא מגיב על אירועים בשטח.

אביא לכך דוגמאות אחדות:

א. כשנתבקש ר' ישראל לצאת לחו"ל בתק"ע כדי להכין בסיס כלכלי איתן לקיומה של הקהילה בצפת, הוא התלבט, "שהרי כבד עלי ככובד אבן ונטל החול המשא הכבד הזה לצאת מא"ק אשר (נקשרתי אליה) בייסורים געגועים רבים כצמא אלימים, וחביבה היא ומתוקה לי מכל... ולעזוב כל בית אבי וביתי שהיה לי אז פה" (הקדמה לפאת-השולחן). הוא מכיר בכך שהלכתית מותר לו לצאת, אך אין זו מידת חסידות כפי שהוא עצמו כותב בחלכות א"י פאת-השולחן א,יא.

ב. צורכי הקיום מכתיבים הזדקקות להלוואות בריבית. הוא מציין כי כבר ר' מנחם מנדל משקלוב "מנהיג, מכלכל ומפרנס בהשגת הלוואות בהכשרים גדולים", על פי היתר עסקה.
ג. דבקונו בצפת נובעת מדבריו של הרמב"ם, כי הגליל קודם לירושלים בסדר הגאולה.

ד. המצוקה החומרית העיקה עליו ביותר. הוא לווה כדי לפתור בעיות דחופות ופנה בבקשות עזרה לווילנה ולאירופה. אפשר שעול ההתחייבויות והחובות מהווה אחד משיקוליו להתנגד לבניין ה"חורבה".
ה. מאבקו לביטול "תקנת העזבונות" כלל בין השאר פנייה לגדולי התורה שבדור, ובה שקלא וטריא הלכתית להוכיח כי התקנה נוגדת את תפישת ההלכה.

ו. מעניין המכתב שכתב בתקצ"ז אחרי הרעש בצפת. לא עלה בידי לברר מיהו הרב ור"מ (ראש מתיבתא) בליטא, שאליו הופנה המכתב. במכתב הוא מבקש שהמתים ברעש לא יימחקו מרשימת מקבלי כספי החלוקה. הכסף שיגיע על שמם יוקדש לכיסוי חובותיהם. על מה מתבססת בקשה זו? - המתים רובם ככולם היו חייבים כסף לקופת הכולל ולמלווים אחרים. בתיים שימשו כערבון להלוואות האלו. הבתים נחרבו ברעש, אך המלווים נותרו בחיים ודרשו את כספם. המצוקה הכספית של הכולל נבעה מגורמים אחדים:

1. ההכנסות התמעטו זה שנתיים;
2. מוסיפים להגיע עולים חדשים;
3. ב"מרד הפלחים" אבד הרכוש היהודי;
4. ישנן הוצאות גדולות להוצאת הגוויות מהחורבות ולקבורתן;
5. יש לרפא את הנפגעים ברעש;
6. נותרו אלמנות ויתומים שיש לכלכלם;
7. יש לשכור בתים בירושלים לשיקום הנפגעים;
8. לבנות מחדש את הגליל החרב ידרשו אוצרות מלכים;
9. כלים נהרסו, ספרי ר' ישראל הושחתו, ועדיין חובות לו על הדפסת הספר.

10. וטיעון הלכתי - כל עוד המתים נותרו חייבים - לנשמתם לא יתכפר.

בתוך הצגת הנימוקים מצטיירת תמונה קשה ומזעזעת. זכה ר' ישראל, שספרו "פאת השולחן" יהיה עד ימינו אלו ובוודאי גם בעתיד, מנכסי צאן ברזל של הספרות החלכתית על המצוות התלויות בארץ. זכות עצמית

היא לו, וזכות מורו ורבו הגר"א אותו הוא מצטט ועליו הוא מסתמך במקומות רבים בספר.

בן דורו של ר' ישראל, אם כי צעיר ממנו לימים הוא ר' אליעזר ברגמן, שעלה מצל לירושלים, אף הוא אישיות מיוחדת במינה - תלמיד חכם, אידיאליסט, אוהב ארץ ישראל, ואף לו נקנתה הארץ בייסורים רבים. בספרו ההלכתי "בהר יראה" מצאתי שני מקומות בהם הוא מזכיר את ר' ישראל. בשניהם חולק הוא על דעתו של ר' ישראל בפרטים שונים של מצוות התלויות בארץ.

בעניין בליעת תרומה בכלי, מעניינים התארים בהם הוא מכנה את ר' ישראל: "יברך ה' מציון ויראה בטוב ירושלים את הרב הגדול מעוז ומגדול החכם המופלא ומופלג בעצה אלופי ורוזני פארי ונורי נרו יאיר. עמוד הימני פטיש החזק שר צבא ישראל ראש למלכים למואל, כאוכל ואיתאל, כבוד קדושת שם תפארתו הרמה מורנו הרב ישראל (משקלוב) נרו יאיר ויזרח וכשושנה יפרח" (ר' אליעזר ברגמן, "בהר יראה", עמ' 77).

מיוחד יותר הוא המקור השני (שם, עמ' 100). הנושא הנדון - קדושת שביעית בפירות גויים בארץ ישראל. בנוסח השאלה חסרה ההערצה הבולטת כל כך בעניין הקודם. מעבר לחילוקי הדעות הענייניים, הנוגעים במסקנות ההלכתיות, מובלעת ביקורת, כי דברי ר' ישראל נכתבו "ברוב דברים והרגש רב להחביל העיניים והעשתונות". ואמנם, בבית-ישראל על הלכות שביעית כגיב מאריך ר' ישראל בדבריו: הוא יצא מגדר פירוש גרידא על הרמב"ם, ודבריו הם מאמר בפני עצמו. הפתיחה: "ואני מעת זיכני אלקי הארץ והביאני הלום בשנת צפ"ת נתתי אל לבי לעיין בהלכה זו באה"ק. יעזרני הרחמן לכתבה על הספר בשנת ירושלים, שהיתה שמיטה. ועתה בשנת התקצ"ג, ג"כ שנת השמיטה, חזרתי על הלכה העמוקה הזו. ובעזרת עוזר ישראל ית"ש לפע"ד העליתי דבר ברור."

ר' ישראל מברר את המקורות השונים ומרחיב את היריעה, לא רק על מעמד פירות נוכרים בשביעית, אלא גם על שאלות חיובם בתרומות ובמעשרות. בעיקר מפרט הוא בתיאור המחלוקת בין הבית יוסף למב"ט, והאם חזר בו הבית יוסף בשמיטה האחרונה לחייו אם לא. דבריו של ר' ישראל לא איבדו מאומה מהאקטואליות שלהם, ובהם מונח הבסיס ההלכתי להיתר המכירה הנוהג כ"הוראת שעה" בדורות האחרונים. "רוב הדברים" אמנם ניכר, אולם לא עלה בידי למצוא את "הרגש הרב שתפקידו להחביל העיניים והעשתונות". אין ספק

שאהבת ארץ ישראל יקדה בלבו של ר' ישראל, אך בדונו בשאלה עקרונית-הלכתית - הוא מברר ובודק ומסיק ופוסק על פי אמות מידה של תורה.

ג. ארץ ישראל

חיבתו היתרה של ר' ישראל משקלוב לארץ ישראל באה לידי ביטוי כבר בהקדמתו לשו"ע או"ח. הוא מייחס את עצמו לסבו ר' עזריאל שנסע לארץ ישראל - סב, שכנראה לא הכיר אותו, אך ספג מדמותו וממעשיו.

אהבת ארץ ישראל של הגר"א גם היא, בלי ספק, היתה ידועה לו והטביעה בו את חותמה. ניסיונו של הגאון לעלות ארצה, חזרתו המסתורית לוילנה, תרמו גם הם את חלקם. חיבה, שהיתה רק בכוח, יצאה אל הפועל, אחר בקשתו של ר' מנחם מנדל משקלוב, אשר היה קשור נפש אליו ממש. בקשתו "לעמוד בעזרתו ולחונן הישוב ולבוא אצלו לארץ הקדש" - נפלה על אוזן כרויה. ולמרות רצונו "להשאר בחדר למוזו ולא לבטל מסדרי עבודתו" ("האמת מארץ תצמח"). הוא עלה לארץ כיסופיו. ואפייני לו, מאז שעלה ארצה, לחתום את מכתביו במילים: עפר ארץ ישראל.

ואין חרטה, ואין חזרה, ואין כניעה לקשיי החיים המתלווים לשהייתו בארץ: "כי ביסורים רבים עמדה לי אשר זכיתי להסתפח בנחלת ה' ולהתגנדר בעפרה זה שבעה ועשרים שנה. והרבה נתייסרתי והרבה יגיעות על תיקוני ישיבתה יגעתי וכמה הרפתקי עדו עלי מיום שבתי פחד דבר וחרב ורעב טעמתי ובשבי הקשה בסוגר ישבתי סבוני גם סבבוני אויבי בנפשי יקיפו עלי, ומה יעשה לי אדם אמרתי ובה' בטחתי ה' לי בעזרי עליו מרחם הושלכתי והרבה הצלתי ועזרתי אה"ק ואנשים בה בע"ה בכל כחי עבדתי והנהגות כולל צבור טהור בכל כחי עשיתי ועבודת למוז תורה ברבים קבעתי ויסודות ישוב אה"ק הרבה מחוץ ופנים יסדתי" (הקדמה לפאת-השולחן).

ארץ ישראל - בנגלה, מקום קיומן של מצוות התלויות בארץ, ולכך הוא נודר לחבר חיבור על מצוות אלו. והצד המעשי של הדברים עוסק ברכישת אדמות כדי לקיים מצוות אלו הלכה למעשה. ארץ ישראל - בנסתר, אתערותא דלתתא כדי לעורר אתערותא דלעילא. ארץ ישראל - מקום בו תבוא הגאולה, קיבוץ הגלויות וחשבת המשפט - החזרת הסמיכה, ושתים אלו תחנות חשובות בדרכה. ר' ישראל עודד אנשים לעלייה. הוא פנה לעשרת השבטים בתקווה שסמוכיהם יחזירו עטרה לישנה.

החלק הראשון בספרו פאת השולחן, הלכות ארץ ישראל, הוא אוסף מקורי שלו. הוא ליקט ואף הכריע ופסק בהלכות אלו, בעוד ששאר חלקי הספר בנויים על פי הרמב"ם.

דוגמאות להכרעות הלכתיות שלו:

ב, כא: "מי שיש לו אב ואם בחו"ל ומוחין בו לצאת ממקומם לא"י, אינו מחוייב לשמוע להם בזה". בבית-ישראל שם (כח): דין זה לא הוזכר בטוש"ע ובפוסקים. ובהמשך מבסס ומעגן את פסקו. בכך הוא מצטרף לר' אברהם דנציג. בכב בדין צדקה: "ויושבי א"י קודמין ליושבי חוצה לארץ". אף זוהי פסיקה שלו.

באותו עניין מופיעים בדיני ארץ ישראל תיאורים ציוריים על המציאות הקיימת בארץ ישראל של אותם ימים, כגון תיאור הגגות השטוחים של הבתים, בניגוד לגגות המשופעים שבאירופה. ומכאן סגנונו (ב, כ): "בא"י הגגין של הבתים אינם משופעים, אלא שוים ועשוין לשמוש לשטיחת בגדים וכל דברי" - אי לכך חייבים במצוות מעקה.

ג, יז: "בירושלים עיה"ק מצויים תולעים במים שבבורות" - ולכן יש לסנן אותם.

ג, יח: ירקות שונים, שאף בהם מצויות תולעים.

ג, יט: השוחטים אצל ישמעאלים, באופן שהכשרים לוקחין הישראלים והטרפות לוקחין הם. ולפי דת השימעאלים אינם מכשירים לאכילתם עד שיאמר השוחט (היהודי!) קודם השחיטה אללה וואכבר באורי אל כביר ואין איסור בזה.

ד. המנהגים המחייבים בארץ ישראל

נקודה מעניינת מאוד היא בעיית המנהגים: קבוצת אנשים יוצאי ליטא מגיעה ארצה. בארץ קיימת קהילה ספרדית גדולה ומגובשת וקהילה אשכנזית-חסידיית קטנה. באלו מנהגים ינהגו?

מובא ב"תוספת מעשה רב" (בסידור הגר"א המורחב, עמ' 532): "שמעתי מהרב יעקב כהנא (חתן בנו של הגר"א) ששמע הדברים יוצאים מפי אדמו"ר החסיד: לו יתן ה' שאזכה לשבת בארץ הקדש, וכדאי הוא לי שאפטר לכל הפחות ממנהג פוליש (פולין)" [מצוטט מתוך מאמרו של הרב צוריאל בחוברת שהוציאה לאור ישיבת שעלבים, מספרא לסייפא, עלון מס' 25, עמ' 139]. מסתבר כי דעתו של הגר"א בעניין זה היא, כי שינוי מקום המגורים מתיר לשנות מנהג אבות, ושמא אף מחייב את השינוי. אך יתכן שמדובר ביחיד המצטרף לקהילה שמנהגיה שונים ממנהגיו.

דבריו של הרב אברהם דנציג, מחותנו של הגר"א, חד משמעיים יותר. בסי שערי- צדק שער משפטי-הארץ פרק יא, כו כתב בדין מעוך הסרכות, שבארץ ישראל הולכים אחר פסק השו"ע שאסור למעוך, ובני האשכנזים נהגו אחר הרמ"א. בכגון זה כייפינן לאשכנזים שינהגו כמו הספרדים, משום בל תתגודדו - לא תעשו אגודות אגודות. והסביר בבינת-אדם (שם), משום שארץ ישראל אתריה דהרמב"ם והשו"ע, והרי אף בחו"ל צווחין ככרוכיא על מעוך הסרכות... וא"כ איך יעלה על הדעת לנהוג קולא כזאת בא"י...

המסקנה המעשית היא: ארץ ישראל היא קהילתם של הרמב"ם והבית יוסף. כל אשכנזי העולה ארצה מצטרף לקהילתם, בין אם העולה הוא יחיד בין רבים, חייב הוא לקבל את מנהגי הספרדים משום האיסור "לא תתגודדו" - שמשמעותו שמירת אחדות המנהגים בקהילה.

עגנון מספר בספרו "ספר סופר וסיפור" (עמ' שפא): "מובא בספר שערי-רחמים, שהגאון ר' חיים מוולוז'ין מתוך אהבת שלום ביקש מר' ישראל משקלוב בעל פאת-השולחן בעלותו לא"י שיתפלל נוסח ספרד, כדי למנוע פרוד בתוך הישוב. וכן בספר ארחות חיים לר' חיים, ששמע מפי הגר"א ז"ל: התפילה והנוסחאות והנהגות הדין לילך אחר הרוב, ואין לשנות משום לא תתגודדו, ועוד שהפרוד המנהג גורם לפרוד תלבבות".

כאן נזכרת שמועה על הוראה של ר' חיים לר' ישראל משקלוב, לקבל עליו מנהגי הספרדים. ומהי דעתו של ר' ישראל? בפאת-השולחן הלכות ארץ ישראל, פרק ב, כו, נאמר: "הבאים לא"י בעיר שיש שם מנהג קבוע וקבעו דירתם שם - אע"פ שהבאים הם מרובים, יש להם דין יחיד וחייבים לנהוג שבאו. אבל כשבא לעיר חדשה, לעולם אזלינן בתר רובא. הרי שנתקבצו עשרה אנשים חדשים בעיר חדשה, ו' ממקום אחד וד' ממקום א', הולכין אחר מנהג של הששה. ואם באו עשרים ממקום א' ועשרים ממקום אחר, אין כאן מנהג, ויעשו ע"פ התורה הכל, עד שיתקנו ויעשו הסכמות ביניהם ע"פ הרוב."

בסעיף כד באותו פרק הוא פוסק שאדם שהיה דר במקום שבו נהג חרם דרבנו גרשום שלא לישא שתי נשים, ועובר לקהילה ספרדית - מכל מקום אסור לו לשאת שתי נשים. נימוקו: זוהי חובה אישית, ולא איסור מקומי.

דעתו אינה זהה לדעת בעל חכמת-אדם. הוא מסתמך על דברי הפרי-חדש, שהקובע בעיר חדשה הוא הרוב, ובעיר קיימת - אפילו מרובים חייבים לקבל את מנהג המקום. מדוע, אם כן, לא נהגו כך הפרושים בצפת? וכן, מדוע לא נהגו כך בירושלים? הרי לשתי ערים אלו הגיעו הפרושים ומצאו קהילה ספרדית. מדוע

לא נהגו על פי דעת הגר"א מורם ורבים הנערץ, וכן על פי דעת ר' חיים והחכמת אדם - פוסקים בעלי שיעור קומה מאותה אסכולה? אמנם יש מקום להסתייגות: המקורות בשם הגר"א הינן שמועות בלבד, ולא דברים מוסמכים בכתב. ובכל זאת, ומעבר לכך, מדוע לא נהג ר' ישראל בבואו לצפת כדעתו הוא שחייבה קבלת מנהג המקום - קרי המנהג הספרדי?

ר' ישראל עצמו הציג את הדברים בהלכות ארץ ישראל ג, יד: "בירושלים עיה"ק נוהגים ק"ק אשכנזים שמתפללים בנוסח האשכנזים, גם שבית הכנסת שלהם בין בתי כנסת של ק"ק הספרדים." בפירושו בית-ישראל מעגן הוא את המנהג לאחר פלפול בהלכה והבאת שיטות שונות: בירושלים, בימיו של השלי"ה קיימת קהילה אשכנזית הנוהגת על פי המנהג והנוסח האשכנזים. פוסק ספרדי, בעל גנת-ורדים כותב על הסכנה שבאפשרות שבית הוועד של האשכנזים יתבטל, ואז לא יוכלו האשכנזים להמשיך לקיים את מנהגייהם, ואפילו לא לקבל את חומרת שתי העדות, אלא חייבים יהיו לקבל את כל מנהגי הספרדים. ואף יוסף-אמץ כותב על בית כנסת אשכנזי בירושלים, שנתבטל מרשעת הגויים שמונים שנה, ואחר כך כמה אשכנזים מתפללים בבתי כנסת ספרדיים, ובימים נוראים האשכנזים מתפללים באיזה בית סמוך לבית הכנסת.

ובצפת? בתקופת הבית יוסף חי בצפת האר"י הקדוש, שהיה אשכנזי, "ובאותם ימים היתה קהלת קדש אשכנזים בבית כנסת מיוחדת, והיו מתפללים בסדורים כמנהג אבותיהם... והרב הק' האר"י בימים נוראים היה מתפלל בנוסח אשכנזי."

ר' ישראל מסתמך אפוא או על הימצאותה של קהילה מגובשת בצד קהילה מגובשת אחרת, שני בי"ד בעיר אחת - שאין בכך איסור "לא תתגודדו". הנקודה החשובה היא, שהם הגיעו כקהילה על מוסדותיה, ולא כיחידים, בעוד שבפרק ב מדבר ר' ישראל על רבים המגיעים ארצה כפרטים ולא כקהילה. מבחינה זו עונים הפרושים על התנאי, המאפשר להם להמשיך ולדבוק במנהגייהם. או שמא רומז ר' ישראל לרצף קיומה של קהילה אשכנזית בירושלים ובצפת, רצף שנקטע רק באונס, על ידי גזרות הגויים. והפרושים אינם אלא ממשיכי שלשלת שמעולם לא נותקה באופן רצוני.

עם זאת, קיבלו הפרושים גם מקצת מנהגי הספרדים, כגון הלכות ארץ ישראל ב, טז: "מנהג יפה בכל א"י שהכהנים נושאים כפיהם בכל ימות החול... וכן נוהגין בכל גלילות ספרד. וכן אין לאמר 'ותערב' בסיום עבודה ביו"ט אלא הנוסח של כל השנה. וכן המנהג בא"י."

נוסח הכתובה הפרושי-ירושלמי קרוב יותר לנוסח הכתובה הספרדי, מאשר לנוסח הכתובה האשכנזי מיסודו של בעל נחלת-שבעה. וכן מנהגי הקבורה הפרושים בירושלים מושפעים רבות ממנהגי הספרדים, כפי שציין הרב טיקוציינסקי בספרו גשר-החיים (וכן נהגו הספרדים...).

ה. הוויכוח על תקנת העזבונות

1. אשכנזים וספרדים

קרוב לארבע מאות שנה היה נפוץ בירושלים ובשאר ערי הקודש בארץ ישראל מנהג, שמי שמת ולא הניח יורש בארץ ישראל, אפילו יש לו יורשים בחוץ לארץ, הקהל יורש את נכסיו. מנהג זה נזכר תחילה במכתבי רבנו עובדיה מברטנורא משנות רמז-רמח (כמובא בספרו של הרב ישראל שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ג עמ' תצג):

ורעה חולה ראיתי בארץ ורבה היא: כשיחלה איש נכרי, כל אוהביו ושכניו ומיודעיו יראו מגשת אליו ולהכנס בביתו, כי יראים פן יעלילו עליהם הזקנים שגנבו חפצים משם או שמו בכליהם. כי הזקנים עיניהם פקוחות, ויחלו כעל מטר, שימותו הגרים הבאים בארץ למען יירשום, כי הם אומרים שהם גזברים על ההקדש, וממון הנכרים שאין להם יורשים נכסיהם להקדש. ורוב האנשים והנשים הדרים בירושלים הם גרים הבאים מארץ רחוקה, ואין להם יורשים ידועים בארץ. וגם כי לפי משפטי המדינה נכסיהם למלך, אך הם חולקים עם הישמעאלים ושרי הארץ ועושים כרצונם.

התקנה שתקפה היתה בימיו של ר' ישראל משקלוב, קוממה אותו, והוא מתאר במכתבו פרטים מזעזעים: "שלוחי הפקידים באים ושוללים לעיני החולה את כל, ורואה שכתב לאחרים חילם." האשכנזים וגדוליהם צווחו בחייהם על כך, "וגם אחרי מות קדושים ודאי עומדים וצועקים לפני כסא הכבוד, על שהלכו מעוה"ז בנפש מרה וגרם קצור חייהם...". אך טבעי הוא שר' ישראל ינסה לבטל את התקנה. בר הפלוגתא הישיר שלו הוא ר' רפאל יוסף חזן, שכתב את שו"ת "חקרי לבי". הוא נולד באזמיר, בתקע"ג, עלה לארץ ישראל ונתמנה רב בחברון, ובשנת תקע"ה - כר"מ וכשליח ציבור בירושלים. בספר השו"ת שלו הוא מצדיק את התקנה בנימוקים הבאים:

א. זהו מנהג שהנהיגו כל רבני גדולי ישראל שבארץ ישראל.

- ב. אין קיום שישבו ישראל בארץ ישראל כי אם במנהג זה, ויש תקדימים שהותרו דברים משום יישוב ארץ ישראל.
- ג. המנהג הקדום - היו לוקחים בידם חלק היורש בהלוואה, וכשהיה בא היורש ליקח ירושתו לא היה כוח בידם לפרוע מרוב החובות, דאף מה שלקחו מאנשי ארץ ישראל אינם פורעין, ומאז ועד עתה נשתלשל עד שנתייאשו יורשי חו"ל לבוא ולשאול.
- ד. מנהג עוקר הלכה. על פי תשובות הרשב"ש סי' רפז, תקנות הקהל מועיל גם לעקר ירושה של תורה כעין נדון דידן.
- ה. כל הבאים מחו"ל סברו וקבילו, וחשוב כאלו התנו עמו שחלק ירושה שאינו דר יתנם להם במתנה, דבמתנה דבריו קיימין.
- ו. נוטלים בעד דמי קבורתו של הנפטר.
- ז. בדיני הגויים מי שמת ואין נמצא יורש בעיר - יורשו הפיטאמאל, וכולל העיר קיימי במקום הפיטאמאל. דין הכולל כאן כדין המציל מן הנהר ומן הגיס ומן הלסטים שהרי הם שלו.
- בשנת תקע"ט נוסחה התקנה, וחתם עליה הרב חזן. בסופה כתוב, שאין רשות לשום נברא שבעולם לבטל התקנה בשום זמן.
- ר' ישראל יצא בקונטרס "נחלה ומנוחה" למלחמה נגד התקנה. הוא פנה לגדולי התורה בליטא ובפולין - ר' חיים מוולוז'ין, ר' אברהם אבלי מוילנא, ור' אריה לייב קצנלבוגן מבריסק וכן ר' עקיבא אייגר, ואלו הם נימוקיו ההלכתיים:
- א. תקנה דרבנן אינה יכולה לעקור דין מן התורה.
- ב. תקנה אינה חלה על יחידים שהגיעו מחו"ל אחר שנתקנה.
- ג. אין זו תקנה כלל אלא מנהג, ומנהג שלא התנו עליו כל בני העיר - בטל.
- ד. הבא לכאן יודע ומתרצה? - האשכנזים מחו על כך בעבר ומוחים גם בהווה.
- ה. גם אם ירצו למחות - למי ימסרו מודעה? - שכולם ספרדים נוגעים בדבר.
- ו. מקרוב באו חדשים פה (רמז לרב חזן) ותקנו לבטל צוואות בלי לקבל הסכמת הגאונים מאנשי האשכנזים מלאים כל עיר הקודש, ואלו, לא זו בלבד שלא חתמו ולא הסכימו, אלא להפך! צווחו בחייהם וגם אחר מותם!
- ז. המוריש מרוצה בזה שרכושו ניתן לכולל? - המציאות שונה לחלוטין, להיפך! הדבר גורם לו הרבה צער, כאב ועגמת נפש!
- ח. דמי קבורה? - יש המתפשרים (ומסתמא משלמים...) ע"ד קבורה עוד בחייהם, וגם אותם יורשים הספרדים!

ט. תקנת חכמים אינה יכולה לעקור את דיני הירושה מהתורה. צריך להישאר לפחות דינר ליורשים שאותו יירשו ללא תקנות.

ז. את נימוק ז' של בעל חקרי-לב, שהכולל בא במקום הפיטימאל, דוחה ר' ישראל בשני טעמים: (1) הספרדים נותנים 3 אריות לשופט על כל מת כחוקיהם; (2) הפיטימאל אינו יכול לקחת את חלק היורשים.

יא. אשר לטענה שעיקר קיום ישיבת ארץ ישראל ממקור כספי זה, כיוון שמקור הקיום הוא עשירי חו"ל בלבד והגויים חומסים - חמס הגויים הוא עונש על העושה הזה. לספרדים יש מקורות פרנסה - מסחר, גביית מסים והלוואות בריבית, ואילו האשכנזים הם עניים מרודים. בעבר, מה שנאסף כתרומות אצל האשכנזים בחו"ל, חולק לאשכנזים בארץ, ועתה אין הדבר כן. ולהיפך - מה שלוקחים הספרדים מהאשכנזים עולה יותר מכל המיסים.

יב. המיניסטר של הקירייה קבע שהכוללות נתחלקו. כיון שאי אפשר לכפות אחדות, האשכנזים רוצים להעמיד דין תורה על תלו.

יג. אין זו תקנה, אלא מנהג שנבע ממציאאות שבה היה העיזבון מונח והיורש לא בא. לקיחת העיזבון אינה אלא גזל.

יד. אחרי רצח חיים פרחי ביקר בעכו מיניסטר רוסי וקבע מהו הסכום שנתינו, האשכנזים שבארץ ישראל, צריכים לשלם עבור הבתים, ונתן פטור מתשלומים נוספים. על פי זה מסתבר שמה שנטלו הספרדים מסים מהאשכנזים לא עשו זאת כדין. כמו כן מה שלקחו מעיזבון ר' שמעון ווערטהיים וינר, הגיע לאשכנזים - לפחות מחצית העיזבון.

טו. הספרדים מונעים שליחת שדי"ר אשכנזי לאשכנז.

ניכרת מרירות רבה בדבריו של ר' ישראל נגד יחסם של הספרדים אל האשכנזים. הדברים מפורטים גם ב"האמת מארץ תצמח" וגם במכתבים רבים שלו, המצוטטים במאמרו של יצחק רפאל ל"תולדות הקהילה האשכנזית בארץ ישראל" בספר "ראשונים ואחרונים". הוא ניהל מאבק בלתי נלאה להתנתקות מהספרדים ולהשגת הכרה רשמית באשכנזים כקהילה נפרדת על ידי השלטונות התורכיים. לצורך זה נשלח ר' שלמה פ"ח לקושטא.

2. תשובת ר' שלמה משה סוזין

הרב סוזין נתמנה ראשון לציון בשנת תקפ"ד. דבריו נדפסו כהקדמה ל"ספר התקנות והסכמות ומנהגים הנוהגים פה עיה"ק ירושלים ת"ו ע"י רבנים גאוני

עולם". אך זו היא תשובה ל"רב הפוסק" - ר' ישראל משקלוב, ומטרתו להצדיק את תקנת העזבונות. ואלו הנימוקים שהביא:

א. המצב הכלכלי בארץ קשה מאוד, והוצאה מרובה לגויים אילי הארץ. קיימת תקנה שתוקנה לפני מאה שנים על ידי רבני הארץ, שעוזבון הנפטרים ללא יורשים דאורייתא בארץ - לכוללות לצורכי העיר.

ב. בשנת תש"ז נכתבה הסכמה כי מתנת שכ"ב מרע בין ליחיד בין לרבים אינה תופסת, שכן המטרה שקופה - להבריח מן הכוללות. על כך חתומים ה"חזון נחום" - הג"ר אליעזר בן יעקב נחום ראש"ל בירושלים, ו"אדמת קדש" - הג"ר נחום חיים משה מזרחי רב בירושלים, ועוד. איש לא התנגד לכך.

ג. ההסכמה וסעיפיה מפורסמים כבר למעלה משישים שנה בארץ ובחו"ל, וכל מי שבא ארצה, על דעת זה בא. גם אנשים שבהיותם בחו"ל תמחו על התקנה, הבינו והצדיקו אותה כשבאו ארצה, הכירו את המציאות הקשה ואת פנקס ההסכמות.

ד. העזבונות - להוצאות העיר. שום אדם אינו נהנה מהם באופן פרטי. אפילו הרבנים והמנהיגים מחלקים רק פעמיים בשנה בפסח ובסוכות. ואפילו הרב המנהיג מקבל מעט מאוד.

ה. הרא"ש טוען שאין כל רשות לכל בי"ד לעקור דברי תורה על ידי מנהג או תקנה - זה בענייני איסור והיתר. בענייני ממון - הכוח ניתן.

ו. תקנה לטובת ארץ ישראל - יש לדיין רשות תמיד להפקיע ממון, וכך פוסק הרמב"ם. אין מבטלים את זכות היורשים לגמרי, אלא רק אם אינם בארץ.

ז. התקנה - רק במטלטלין. בית וקרקע נשארו בחזקת היורש כשיגיע. ומה האלטרנטיבה? הרי בלאו הכי ייגנבו וייגזלו המטלטלין אם יישארו.

ח. אין כאן רווח לזה והפסד לזה, אלא רווח לכולם, שהרי הגולה כולה חייבת ביישוב ארץ ישראל, וזכין לאדם שלא בפניו, כלומר, מזכים את היורשים היושבים בחו"ל במצוות צדקה לקיום עניי ארץ ישראל.

ט. משום דמי קבורת ארץ ישראל שעלותה מרובה. בירושת הבעל תקנו קבורתה תחת ירושתה. אף כאן הפקר בי"ד יש כאן לצורך הוצאות קבורה.

י. על ביטול צוואות שכ"ב מרע - אף כאן מעוגנים הדברים מזמן המב"ט והבית-יוסף.

יא. על השמועה שבעל חקרי-לב חזר בו מהסכמתו, והבטיח לכתוב ספר על התנגדותו לתקנה - אדרבה, הוא, ראשון לציון, פוסק ומבצע ומוציא ממון על סמך התקנות האלו, וחלילה לומר שמחמת היותו ספרדי הוא מצדד בעדן.

יב. לחכמי ארץ ישראל משקל מיוחד, וחכמי הגולה טפלים להם. לסיכום נושא זה כמה נקודות מעניינות: נראה, שלא עלה בידיו של ר' ישראל להשיג את ביטול התקנה באופן מוחלט. ריבלין מציין, כי הספרדים המשיכו לשומרה ולנהוג לפיה גם אחרי שנת תר"כ, במקרים מיוחדים. התימנים, שהקימו חברה קדישא משלהם, החזיקו בתקנה. האשכנזים - ביטלה לחלוטין. אך ריבלין מעיד מזיכרונות ילדותו, שהדברים לא היו מתנהגים כשורה גם בח"ק של האשכנזים, וגם נאמני הח"ק היו תופסים נכסי נעדרים, שלא היו להם יורשים בירושלים, והעיזבון עבר לבעלות החברה קדישא במקום לקהל. דבר נוסף: הרב סוזין, החולק על ר' ישראל, כתב "הסכמה" חמה לספר פאת-השולחן, ובה הכתיר את ר' ישראל בתארים רמים. לצדו מופיעות בראש הספר "הסכמות" של רבנים ספרדים נוספים (במספרן עולה מספר ה"הסכמות" הספרדיות על אלו האשכנזיות). היתה זו אפוא מחלוקת לשם שמים כמחלוקתם של הלל ושמאי.

ו. סיום

אגדה שהיתה מסורה בפי צאצאיו של ר' ישראל זצ"ל, שפעם היתה שנת בצורת, ובשוק החיטים לא היו יכולים למצוא בשום אופן חיטים לאפיית מצות, וגם כסף החלוקה התאחר והוא היה אובד עצות. בעוד הוא יושב עם חבריו ועוזריו וחושב מחשבות מה לעשות בעת הצרה ההיא, הודיעו לו כי באו ערבים עם גמלים טעונים חיטים והם מבקשים אותו. הוא הודיע לערבים שאין לו עכשיו כסף לשלם להם, והם ניאותו לתת לו בלי כסף, רק על סמך פתק שישלם להם אחרי זמן מה. החיטים נתחלקו מיד בין אנשי העדה, והם אפו את המצות בשמחה רבה. הערבים לא באו לעולם לבקש את הכסף, ויהי לנס (ר' בנימין מינץ, תולדות הגאון המחבר פאת השולחן, הוצ' יד בנימין - בשם רא"מ לונץ, עמ' 5).

לא ניתן לדעת אם התרחש אירוע זה במציאות, אם לאו, אך בלי ספק יש בו באירוע מן המאפיין את האיש, את תחושת האחריות שהייתה לו לאנשי עדתו, את היותו כתובת ראשונה בשעת מצוקה, את נכונותו ללוות שוב ושוב כדי להחיות את נפשם, את מוכנותו להתחייב לפרוע את החוב גם מבלי שידע מניין ישיג את הכסף, ואת העובדה שבסופו של דבר - דברים הסתדרו, בעזרת נפתרו ומוצא נמצא, גם כשנדמה היה, שכלו כל הקצין. נס? - אולי, אך בבניין ארץ ישראל אין מצפים לנסים אלא מתחשבים בהם...